

WSTĘP

Temat niniejszej książki, omawiającej działalność Komunistycznej Partii Słowacji (*Komunistická strana Slovenska*, KPS) w latach 1968–1969, nie był jeszcze przedmiotem całościowego opracowania. Poszczególne studia poświęcone są raczej pojedynczym etapom tego okresu. Za cezurę początkową mojej pracy obrałem styczeń 1968 r., moment ustąpienia Antonína Novotnego ze stanowiska I sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji (*Ústředný výbor Komunistické strany Československa*, KC KPCz), na którym zastąpił go Alexander Dubček, do tego czasu I sekretarz KC KPS. To wydarzenie uważane jest za symboliczny początek Praskiej Wiosny, eksperymentu polegającego na podjęciu przez partię próby zreformowania systemu komunistycznego. Kończącą cezurę stanowi październik 1969 r., gdy z najwyższych organów partyjnych na Słowacji usunięto większość działaczy kojarzonych z proreformatorskim nurtem w KPS. Władze KPCz i KPS definitywnie odcięły się wtedy od reform politycznych podjętych po styczniu 1968 r. Pierwszym znakiem odwrotu od reformy była inwazja wojsk Układu Warszawskiego w sierpniu 1968 r. i podpisanie przez czechosłowackich przedstawicieli protokołu moskiewskiego. Drugim istotnym momentem było odejście w kwietniu 1969 r. Dubčeka ze stanowiska I sekretarza KC KPCz i wejście na jego miejsce Gustáva Husáka, również poprzednio pełniącego funkcję I sekretarza partii na Słowacji. Jeszcze jednak przez kilka miesięcy po tym wydarzeniu trwała sytuacja przejściowa i dopiero stopniowo doszło do likwidacji ostatnich powiewów Praskiej Wiosny. Przełomem niewątpliwie stał się sierpień 1969 r., gdy stłumiono ostatnie demonstracje na ziemiach czeskich, sprzeciwiające się ograniczaniu swobód obywatelskich. Jedną z reperkusji tych wydarzeń były zmiany personalne w kierownictwie KPS dokonane w październiku 1969 r.

Problematyka dotycząca lat 1968–1969 na Słowacji należy do najmniej zbadanych. Próby reformy systemu politycznego w Czechosłowacji w latach 1968–1969 zostały nazwane przez zachodnich dziennikarzy Praską Wiosną. Pojęcie to sugeruje jakoby wyłącznie czeski charakter przemian. Praga, jako stolica wspólnego pań-

stwa Czechów i Słowaków, stanowiła oczywiście centrum wydarzeń politycznych. Fala „odnowy” ogarnęła jednak cały kraj. Do rozpoczęcia Praskiej Wiosny w nie-małej mierze przyczyniła się sytuacja na Słowacji i działalność miejscowych przy-wódców partyjnych na czele z Dubčekiem. Przebieg tamtejszych wydarzeń z lat 1968–1969, podobnie jak w okresie poprzedzającym Praską Wiosnę, miał własną dynamikę, wynikającą po prostu z odrębności narodu słowackiego i z jego nierów-norzędnej pozycji, jaką zajmował we wspólnym z Czechami państwie. Skierowanie uwagi na rozwój Słowacji w latach 1968–1969 pozwala łatwiej zrozumieć czyn-niki, które wpłynęły na kształt współczesnego kraju, funkcjonującego od 1993 r. jako samodzielny podmiot w rodzinie państw europejskich. Przedmiotem anali-zy niniejszej pracy jest polityka kierownictwa politycznego Komunistycznej Partii Słowacji, regionalnej gałęzi Komunistycznej Partii Czechosłowacji. Ogranicza to bazę źródłową do materiałów dotyczących najwyższych organów partii, a więc Pre-zydium (*predsedníctvo*), plenum (*plénum*) i Sekretariatu (*sekretariát*) KC KPS. Sprawy związane z aktywnością niższych szczebli organizacji partyjnej prezentuję o tyle, o ile znajdowały one odzwierciedlenie w działaniach najwyższych władz KPS lub miały przełożenie na politykę ogólnopaństwową. Dokładniejsze przedstawienie rozwoju w powiatach czy w organizacjach podstawowych wymagałoby szerszych i bardziej szczegółowych badań w archiwach lokalnych i mogłoby stanowić temat szeregu kolejnych monografii.

Słowaccy komuniści, wykorzystując swoją monopolistyczną pozycję politycz-ną, aspirowali do roli jedyne go wyraziciela słowackich interesów narodowych, co do pewnego stopnia znajdowało akceptację u części słowackiej społeczności. Dla znacznej części ludzi reprezentantem tradycji narodowej pozostawały: Kościół katolicki lub – dla mniejszej grupy – Kościół ewangelicki. Kościoły były jednak o wiele bardziej dotknięte represjami i ubezwłasnowolnione, niż miało to miejsce w PRL. Nie odgrywały też roli politycznej. Emigracja również miała niewielkie oddziaływanie na losy kraju.

W swojej pracy chciałbym się skupić nie tylko na samym przebiegu wydarzeń, lecz także zastanowić nad tym, jaki był wkład KPS w tworzenie polityki w latach 1968–1969, jaki był jej udział w realizacji reform, jak wyglądał jej stosunek do to-warzyszących reformie problemów dotyczących Słowacji, Czechosłowacji i relacji z innymi państwami socjalistycznymi, w szczególności z ZSRR. Moim zamiarem jest też przyjrzeć się stosunkom KPS z organizacjami społecznymi, mniejszościami narodowymi, kościołami, środowiskami inteligenckimi czy organami państwowymi.

Opisując tematykę słowacką, w istotnej mierze musiałem uwzględnić roz-wój ogólnej sytuacji politycznej w Czechosłowacji, politykę centralnych organów KPCz, działania rządu i parlamentu. Naturalnie to właśnie w Pradze rozgrywały się decydujące starcia polityczne. Część z nich miała jednak swoje korzenie w Bra-tysławie.

Niniejsze opracowanie w znacznej części oparłem na własnych badaniach archiwalnych, które przeprowadziłem w Słowackim Archiwum Narodowym,

przechowującym archiwum KC KPS, w Instytucie Nauk Politycznych Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie, gdzie zgromadzono materiały Komisji Rządu Republiki Słowackiej, badającej na początku lat 90. wydarzenia z lat 1967–1970. Korzystałem też z materiałów równoległej działającej komisji rządowej w Pradze, przechowywanych w Instytucie Historii Współczesnej Akademii Nauk Republiki Czeskiej, oraz z materiałów Archiwum KC KPCz zgromadzonych w Archiwum Narodowym w Pradze. Interesującym uzupełnieniem kwerendy są materiały z archiwów polskich – Archiwum Akt Nowych i Archiwum MSZ. W pierwszym z nich, w zespole KC PZPR (Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej), znajdują się liczne raporty, wśród których wyróżniają się sprawozdania Władysława Kruczka, I sekretarza KW PZPR (Komitet Wojewódzki PZPR) w Rzeszowie, który utrzymywał kontakty ze słowackimi komunistami¹. W Archiwum MSZ przechowywane są sprawozdania placówek dyplomatycznych PRL w Czechosłowacji, m.in. Konsulatu Generalnego w Bratysławie i ambasady w Pradze. Materiały polskie przynoszą wiele szczegółowych spostrzeżeń, ujawniają tło niektórych działań polityków czechosłowackich, o których trudno byłoby znaleźć informacje w zasobach słowackich czy czeskich. Są to jednocześnie materiały skrzywione ideologicznie, skażone tendencją do dopasowywania rzeczywistości innego kraju do sztywnych schematów ideologicznych obowiązujących ówczesnie w PRL.

Przed 1989 r. obiektywne badania nad okresem lat 1968–1969 nie mogły być prowadzone w krajach bloku socjalistycznego. Liczne studia pojawiły się na Zachodzie². Dopiero otwarcie archiwów czechosłowackich i udostępnienie przez Rosjan części materiałów KC KPZR (Komitet Centralny Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego) umożliwiło dokładniejsze prześledzenie rozgrywki politycznej tego okresu, wciąż niedostępna pozostaje jednak większość sowieckich dokumentów z tego czasu. W ciągu ostatnich 20 lat ukazała się cała rzesza opracowań badających najróżniejsze aspekty Praskiej Wiosny³ lub starających się odnaleźć korzenie reformy dokonanej w latach 1968–1969 w wydarzeniach lat wcześniejszych⁴.

¹ Na materiały te zwrócili uwagę: Maria E. Ożóg, *Praska Wiosna w ocenie kierownictwa KW PZPR w Rzeszowie* [w:] *Od poznania do zrozumienia. Polacy, Czesi, Słowacy w XX wieku*, red. E. Orlof, Rzeszów 1999, s. 253–262 oraz Łukasz Kamiński, *Polska Zjednoczona Partia Robotnicza wobec praskiej wiosny* [w:] *Wokół praskiej wiosny. Polska i Czechosłowacja w 1968 roku*, red. Łukasz Kamiński, Warszawa 2004, s. 73.

² Zob. np. Eugen Steiner, *The Slovak Dilemma*, Cambridge 1973; H. Gordon Skilling, *Czechoslovakia's interrupted revolution*, New Jersey 1976; Galia Golan, *Reform rule in Czechoslovakia. The Dubček era 1968–1969*, Cambridge 1973.

³ Z ważniejszych wymieńmy tutaj: *Československo roku 1968, t. 1, Obrodny proces*, red. Václav Kural i in., Praha 1993; *Československo roku 1968, t. 2, Počátky normalizace*, red. Miloš Bárta i in., Praha 1993, s. 4, przyp. 3; Jan Pauer, *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení*, tłum. Milada Kouřimská, Milan Kouřimský, Praha 2004; Z. Doskočil, *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*, Brno 2006.

⁴ Karel Kaplan, *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*, Brno 2008; *Idem, Kořeny československé reformy 1968*, Brno 2000.

Także w Polsce zainteresowanie badaczy problematyką Praskiej Wiosny okazało się niemałe⁵.

Nie można pominąć wspomnień aktywnych uczestników wydarzeń z lat 1968–1969⁶. Specyficzną pozycję stanowią wspomnienia spisane przez Vasilę Biłaka, I sekretarza KC KPS od stycznia do sierpnia 1968 r., które zostały wydane bez zgody autora i nie zostały przez niego autoryzowane. Powszechnie uważane są jednak za autentyczne. Wiele szczegółów z tej książki znajduje potwierdzenie w wypowiedziach Biłaka przed komisją rządową z 1990 r. Biłak nie otrzymał zgody na ich wydanie przed 1989 r. (pomimo iż należał wtedy do aparatu władzy), zaś po aksamitnej rewolucji wspomnienia te zaczęły być dla niego kompromitujące⁷. Niewiele nowego wnosi wydana dopiero po jego śmierci w 2014 r. autoryzowana wersja wspomnień⁸.

Spośród wydawnictw źródłowych nieoceniona jest wielotomowa seria dokumentów dotyczących lat 1967–1970 wydawana przez Instytut Nauk Politycznych Akademii Nauk Republiki Czeskiej⁹. Efektem prac komisji rządowej Republiki Słowackiej jest też zbiór dokumentów z lat 1967–1970 na Słowacji¹⁰. Wiele nie-

⁵ Zob. np. Robert Kwapis, *Praska Wiosna*, Toruń 2003; A. Krawczyk, *Praska Wiosna 1968*, Warszawa 1998; *Wokół praskiej wiosny. Polska i Czechosłowacja w 1968 roku*, red. Łukasz Kamiński, Warszawa 2004; *Zaciskanie pętli: tajne dokumenty dotyczące Czechosłowacji 1968 r.*, oprac. Andrzej Garlicki, Andrzej Paczkowski, Warszawa 1995; sporo miejsca wydarzeniom 1968 r. w Czechosłowacji poświęcili Jerzy Tomaszewski, *Czechy i Słowacja*, Warszawa 2006; Jerzy Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.

⁶ Do ważniejszych należą: Alexander Dubček, *Nadzieja umrze ostatnia*, tłum. Piotr Godlewski, Warszawa 1995; Zdeněk Mlynář, *Mróz ze wschodu*, przeł. Paweł Heartman [właśc. Piotr Godlewski], Warszawa 1989; a także publikacja z pogranicza biografii oraz literatury wspomnieniowej Viliama Plevza, *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovril*, Bratislava 1991. Ze wspomnień sowieckich polityków wynika, że kontaktom ze słowackimi komunistami, przede wszystkim z Biłakiem, istotne miejsce poświęcił Petro Szelest. Zob.: *Ukraine and the Soviet–Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 1): New Evidence from the Diary of Petro Shelest*, red., wpraw., tłum. i przypisy Mark Kramer, „Cold War International History Project Bulletin” 10 (March 1998), s. 234–247.

⁷ *Paměti Vasilu Biłaku. Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ*, t. 1–2, Praha 1991.

⁸ Vasil Biłak, *Až po mé smrti*, Praha 2014.

⁹ Chodzi o publikacje z serii „Prameny k dějinám Československé krize v letech 1967–1970”, m.in.: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, t. 4/1, *Prosinec 1967 – červenec 1968*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil i in., Brno 1995; *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, t. 4/2, *Červenec – srpen 1968*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Praha–Brno 1996; *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, t. 4/3, *Září 1968 – květen 1970*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Praha–Brno 1997; *Komunistická strana Československa*, t. 9/1, *Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Jan Moravec, Praha–Brno 1999; *Komunistická strana Československa*, t. 9/2, *Konsolidace (květen–srpen 1968)*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Praha–Brno 2000; *Komunistická strana Československa*, t. 9/3, *Kapitulace (srpen–listopad 1968)*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Praha–Brno 2001; *Komunistická strana Československa*, t. 9/4, *Normalizace (listopad 1968 – září 1969)*, red. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Praha–Brno 1999; *Občanská společnost 1967–1970*, t. 2/1, *Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*, red. Jindřich Pecka, Josef Belda, Jiří Hoppe, Brno 1995; *Občanská společnost 1967–1970*, t. 2/2, *Sociální organizmy a hnutí Pražského jara 1967–1970*, red. Jindřich Pecka, Josef Belda, Jiří Hoppe, Praha–Brno 1998.

¹⁰ *Slovensko v rokoch 1967–1970. Výber dokumentov*, red. Michal Štefanský, Bratislava 1992.

znanych informacji na temat kontaktów przedstawicieli KPS z przedstawicielami sowieckimi z Ukrainy dostarcza wybór dokumentów z archiwów ukraińskich, przetłumaczonych i zredagowanych przez Marka Kramera¹¹.

Jeśli chodzi o rozwój wydarzeń na Słowacji, trzeba wymienić studia opracowane w ramach prac Komisji Rządu Republiki Słowackiej ds. Zbadania Wydarzeń Historycznych w latach 1967–1970¹². Później przez długi czas na temat „słowackiej wiosny” powstawały pojedyncze przyczynki lub prace zbiorowe zawierające szczegółowe referaty¹³. Dopiero w 40. rocznicę wydarzeń ukazało się kilka prac monograficznych i kolejne prace zbiorowe¹⁴. Zwiastunem tych studiów było ukazanie się cennej pracy Miroslava Londáka, Eleny Londákovej i Stanislava Sikory, nawiązującej w tytule do „przedwiośnia” i dokumentującej rozwój Słowacji w latach poprzedzających dubczekowską reformę, czasy, w których tkwiły korzenie wielu zjawisk charakterystycznych dla reformy 1968 r.¹⁵ Roli słowackich i czeskich literatów w okresie liberalizacji systemu w latach 60. poświęcił uwagę badawczą Jan Mervart¹⁶. Warto również wspomnieć o wydany w Stanach Zjednoczonych mało znanym, krótkim opracowaniu Roberta W. Deana z 1973 r. Zawiera ono wiele trafnych spostrzeżeń na temat rozwoju wydarzeń na Słowacji w okresie Praskiej Wiosny, choć autor mógł w tym czasie wykorzystać jedynie źródła prasowe (także słowackie)¹⁷.

Relatywnie wielu opracowań doczekała się problematyka związana z przebiegającym w latach 1968–1969 procesem federalizacji Czechosłowacji¹⁸. Stosunki

¹¹ *Ukraine and the Soviet–Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 2): New Evidence from the Ukrainian Archives*, red., wpraw., tłum. i przypisy Mark Kramer, „Cold War International History Project Bulletin” 14/15 (Winter 2003 – Spring 2004), s. 273–368.

¹² *Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967–1970*, t. 1–3, Bratislava 1992.

¹³ *Pokus o reformu v roku 1968*, red. Zoltán Pástor, Michal Štefánský, Banská Bystrica 1999; *Kultúrny život a slovenská jar 60. rokov*, Bratislava 1998.

¹⁴ Stanislav Sikora, *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*, Bratislava 2008; Miroslav Londák, *Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska*, Bratislava 2007; *Rok 1968. Eto vaše delo*, oprac. Miroslav Londák i in., Bratislava 2008; *Rok 1968. Novinári na Slovensku*, red. Elena Londáková i in., Bratislava 2008; *Rok 1968 na Slovensku a v Československu*, red. Valerián Bystrický i in., Bratislava 2008; Scott Brown, *Socialism with a Slovak Face: Federalization, Democratization, and the Prague Spring*, „East European Politics & Societies” 22 (2008), nr 3, s. 467–495; następnie ukazała się praca zbiorowa *Rok 1968 a jeho miesto v našich dejinách*, red. Miroslav Londák, Stanislav Sikora i in., Bratislava 2009. Warto zauważyć, że na Słowacji podjęto też badania wykraczające poza lokalne aspekty Praskiej Wiosny. Jedną z takich prac opublikował m.in. Slavomír Michálek, *Rok 1968 a Československo. Postoj USA, Západu a OSN*, Bratislava 2008.

¹⁵ Miroslav Londák, Stanislav Sikora, Elena Londáková, *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*, Bratislava 2002.

¹⁶ Jan Mervart, *Postoje slovenských spisovateľů na III. a IV. sjezdu Svazu československých spisovateľů* [w:] *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918 – 1989)*, oprac. Michal Šmigel i in., Banská Bystrica 2007, s. 222–236.

¹⁷ Robert Dean, *Nationalism and Political Change in Eastern Europe: The Slovak Question and the Czechoslovak Reform Movement*, Denver 1973.

¹⁸ M.in. wybór dokumentów Jozefa Žatkuliaka, *Federalizácia československého štátu 1968–1970. Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968*, Praha–Brno 1996.

Słowaków i Czechów w latach 1968–1969 były przedmiotem studiów i rozważań różnych autorów¹⁹. Ukazało się też szereg prac na temat rozmaitych aspektów funkcjonowania KPS²⁰.

Przed przystąpieniem do właściwej rozprawy należy wyjaśnić niektóre kwestie dotyczące struktury KPS oraz podziału administracyjnego Słowacji. KPS posiadała strukturę wzorowaną na KPCz – miała własny Komitet Centralny, składający się z Prezydium, Sekretariatu i plenum, wydziałów i aparatu. KC KPS był podporządkowany KC KPCz, a podział kompetencji między tymi organami nie był klarowny. Wpływ KC KPS na niższe organy partyjne na Słowacji w rzeczywistości zależał od aktualnego układu sił w strukturach władzy między Pragą i Bratysławą. W latach 1968–1969 możliwości KPS były największe w całym okresie po 1948 r. Niższy szczebel organizacji partyjnej stanowiły Komitety Okręgowe (*Krajský výbor*, KO), które były organem nadrzędnym wobec Komitetów Powiatowych (*Okresný výbor*, KP), te zaś wobec Komitetów Miejskich (*Mestský výbor*, KM) i organizacji wiejskich. Oprócz tego na każdym szczeblu organów administracji państwowej, a także organizacji społecznych, zakładów pracy czy instytucji naukowych, funkcjonowały organizacje partyjne.

Po reformie administracyjnej w 1960 r. na Słowacji funkcjonowały trzy okręgi – Zachodniosłowacki ze stolicą w Bratysławie, Środkowosłowacki z głównym ośrodkiem w Bańskiej Bystrzycy i Wschodniosłowacki, którego centrum stanowiły Koszyce. Zlikwidowano wtedy też część powiatów, co w niektórych wypadkach było szczególnie niekorzystne dla mniejszości narodowych. Okręgowe Rady Narodowe (*Krajský národný výbor*, ORN) – na Słowacji zlikwidowane w latach 1969–1970, Powiatowe Rady Narodowe (*Okresný národný výbor*, PRN), Miejskie Rady Narodowe (*Mestský národný výbor*, MRN) stanowiły organy administracji państwowej. W 1968 r. miasto Bratysława zostało uznane za stolicę Słowacji i wydzielone z Okręgu Zachodniosłowackiego. Tym samym Komitet Miejski KPS w Bratysławie oraz tutejsza Miejska Rada Narodowa uzyskały rangę równorzędną organom okręgowym.

W pracy stosuję pojęcia pochodzące z komunistycznej nowomowy, które nie zawsze mogą być zastąpione przez inne, bardziej precyzyjne wyrażenia. Właśnie ta nieprecyzyjność była jedną z charakterystycznych cech tej retoryki, za pomocą której prawdziwą treść starano się zasłaniać nieczytelnymi sformułowaniami i hasłami bez pokrycia. Za pomocą sformułowań typu „polityka postyczniowa”, „rezolucja listopadowa”, „sytuacja przed sierpniem”, odwoływano się do pewnych symboli; nadawano im jednak różny sens.

Pod pojęciem „stycznia” rozumiano rozpoczęcie drogi reform, czyli tzw. „polityki postyczniowej”. „Rezolucja listopadowa”, a więc rezolucja KC KPCz z listopada 1968 r. była kolejnym krokiem ograniczającym demokratyzację systemu, przedstawiano ją jednak jako nową interpretację „stycznia”. Określenia „przed sierpniem”

¹⁹ Jan Rychlík, *Češi a Slováci ve 20. století*, t. 2, *Česko-slovenské vztahy 1945–1992*, Bratislava 1998.

²⁰ Jan Pešek, *Centrum moci. Aparát Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska 1948–1989*, Bratislava 2006; *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948:1989*, red. Jan Pešek i in., Prešov 2003.

i „po sierpniu” odnosiły się do sytuacji panującej przed i po inwazji wojsk Układu Warszawskiego.

Po wkroczeniu armii państw „sojuszniczych” do Czechosłowacji powszechnie zaczęto też stosować pojęcia „konsolidacji” i „normalizacji”, którym nadawano bardzo różne znaczenia. Generalnie chodziło o uspokojenie sytuacji i przywrócenie normalności w funkcjonowaniu państwa. Pytanie brzmiało tylko, co należy uważać za „normalne” – czy powrót przed „sierpień”, a więc możliwość kontynuowania reform, czy przed „styczeń”? W dalszej części pracy słowa „normalizacja” nie umieszczam w cudzysłowie wtedy, gdy mam na myśli okres, jaki nastąpił w Czechosłowacji po stłumieniu reform.

W literaturze przyjęło się rozróżnienie istniejących w KPCz i KPS frakcji na proreformatorskich, określanych też jako „postępowi”, czyli zwolennicy reformy i konserwatystów – czyli ich przeciwników. Czasem odróżnia się przy tym konserwatystów jako odsuwanych od stanowisk zwolenników Novotnego od „neokonserwatystów”, początkowo uczestniczących w obaleniu Novotnego i stojących u początków „polityki postyczniowej”, nie akceptujących jednak przebiegającego później procesu demokratyzacji systemu. Proreformatorskich komunistów często dzieli się także na „radykałów”, występujących raczej na ziemiach czeskich (np. František Kriegel, Eduard Goldstücker), i „centrystów” (np. Dubček, Husák, Oldřich Černík). Do „centrystów” należałoby chyba zaliczyć większość najważniejszych proreformatorskich komunistów ze Słowacji. Nie jest jasne, czy np. Jozef Zrak usiłujący wytworzyć z KM KPS w Bratysławie coś w rodzaju „drugiego centrum” na wzór KM KPCz w Pradze był już „radykałem” czy jeszcze „centrystą”. Różne wystąpienia Husáka także nie są łatwe do jednoznacznego zaszeregowania. Podział jest problematyczny, granice pojęć niejasne, a i sami działacze partyjni zaliczani przez historyków do poszczególnych grup mieliby problem z zaszeregowaniem siebie do którejś z nich²¹. Po inwazji wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację w sierpniu 1968 r. w partii uformował się kolejny nurt zwany „realistycznym”. W większości chodziło o byłych „centrystów”. Przez wielu obywateli „realiści” byli nadal postrzegani jako proreformatorscy komuniści, zwłaszcza że przez długi czas odwoływali się jeszcze do haseł „polityki postyczniowej”. Chodziło jednak o ludzi, którzy gotowi byli po sierpniu zrezygnować z większej części demokratyzacyjnego programu na rzecz „konsolidacji sytuacji”. Czym innym był jednak „realizm” Dubčeka, czym innym „realizm” Husáka. W uzasadnionych przypadkach w odniesieniu do części „realistów” nadal używam określenia proreformatorscy.

W słowackich warunkach można uznać za „neokonserwatystów” dawnych przeciwników Novotnego skupionych wokół Biłaka. Gdzie jednak umieścić takich polityków, którzy prawie do końca popierali Novotnego, po „styczniu” lawirowali, by w końcu połączyć się z „neokonserwatystami”? Dotyczy to np. Jozefa Lenárta,

²¹ S. Sikora, *Rok 1968 a politický...*, s. 74.

który w pierwszych miesiącach 1968 r. mógł być zaliczany do „centrystów”, później zaś przekształcił się w „neokonserwatystę”. A może był tylko „realistą”? Do jakiej grupy należałoby zaliczyć funkcjonariuszy terenowego aparatu partyjnego, którzy funkcjonowali w nim od czasów Novotnego, przyjęli mniej lub bardziej pozytywnie jego odejście, później zaś z obawami obserwowali proces demokratyzacji? Wielu funkcjonariuszy lawirowało w ciągu 1968 r., wielokrotnie zmieniając swoje zapatrywania na zachodzące wydarzenia. Takimi politykami byli np. Ján Koscelánský czy František Barbírek. Trudno też zaliczyć do jakiejś grupy Ondreja Klokoča lub Vojtecha Daubnera, którzy nie akceptowali wielu aspektów Praskiej Wiosny, lecz nie byli wtajemniczani we wszystkie plany konserwatystów. Z tych powodów rezygnuję w tej pracy z posługiwania się szczególnie niejasnymi podziałami na „centrystów” i „neokonserwatystów”, wszystkich funkcjonariuszy zaliczanych do zwolenników reformy nazywając proreformatorskimi komunistami, zaś przeciwników demokratyzacji systemu – konserwatystami. Staralem się unikać tych określeń w sytuacjach wątpliwych. Nie chodzi tu natomiast o przynależność do konkretnej frakcji w partii, gdyż posiadanie tych samych poglądów czy dzielenie podobnych obaw nie zawsze oznaczało ścisłą współpracę i wspólne działanie. Posługuję się też pojęciami „novotnowcy” dla określenia tych komunistów, którzy najściślej wiązali swoją karierę z lojalnością dla reżimu Novotnego, „biłakowcy” dla wąskiego kręgu najbliższych współpracowników Biłaka, zaś „husakowcy” (lub zwolennicy Husáka) dla tych, którzy konsekwentnie popierali dążenia Husáka do czasu zanim objął on funkcję I sekretarza KC KPS (później określenie to przestaje być potrzebne).

Podział na proreformatorskich i konserwatywnych komunistów wyrażał rzeczywistość istniejące różnice w podejściu do reform (pomimo niekonsekwencji części działaczy). Określenie „realiści” jest bardziej umowne – towarzysze określani tym epitetem starali się odwoływać do „realizmu”, ich rzeczywiste cele i motywy bywały jednak różne. Dlatego w swojej pracy używam tego pojęcia w cudzysłowie.

Pracę swoją podzieliłem na dziesięć rozdziałów. Rozdział pierwszy stanowi wprowadzenie do problematyki słowackiej. Śledzę w nim rozwój kraju i Komunistycznej Partii Słowacji w okresie poprzedzającym lata 1968–1969. Rozdział drugi przedstawia rozwój sytuacji w pierwszych miesiącach reformy politycznej, od stycznia do maja 1968 r., gdy w wyniku rozmów czechosłowackiej delegacji z przywódcami Kremla pod znakiem zapytania stanął dalszy przebieg reform. Rozdział trzeci poświęcony jest stosunkowi KPS do rodzących się przejawów społeczeństwa obywatelskiego oraz dążeń do federalizacji kraju i reformy gospodarczej. Obejmuje okres od stycznia do sierpnia 1968 r. Rozdział czwarty przedstawia rozwój polityczny w KPS od maja 1968 r., gdy w łonie partii słowackiej wyraźnie ujawniły się dwa nurty – proreformatorski i konserwatywny, do sierpnia 1968 r., czyli do przedednia inwazji wojsk Układu Warszawskiego. W rozdziale piątym omawiam przebieg wydarzeń w dniach 20–26 sierpnia, po wkroczeniu „sojuszników” do Czechosłowacji, gdy KC KPS przestał panować nad

sytuacją w kraju i w partii, i definitywnie utracił swój autorytet w związku z rolą, jaką Biľak i niektórzy inni członkowie kierownictwa KPS odegrali w zaproszeniu wojsk interwencyjnych. W kolejnym rozdziale przedstawiam przebieg zjazdu KPS w dniach 26–29 sierpnia, na którym zostało wybrane nowe kierownictwo na czele z Gustávem Husákiem, które zapowiedziało rozpoczęcie procesu „normalizacji”. Rozdział siódmy traktuje o wydarzeniach od końca sierpnia 1968 r. do stycznia 1969 r., gdy Husák umacniał swoją pozycję w KPS i podpierając się słowacką nacjonalistyczną retoryką dążył do zdominowania sceny politycznej w całej Czechosłowacji. Dzięki temu w styczniu 1969 r. doprowadził do usunięcia ze stanowiska przewodniczącego parlamentu proreformatorskiego przywódcy Josefa Smrkovskiego. Kolejny rozdział przedstawia drogę Husáka do wyeliminowania Dubčeka i zastąpienia go na stanowisku I sekretarza KC KPCz w kwietniu 1969 r. Tematem rozdziału dziewiątego jest stosunek KPS do kwestii gospodarczych oraz do organizacji społecznych dążących w okresie od sierpnia 1968 r. do czerwca 1969 r. do usamodzielnienia się od partii. Agonia reform politycznych między kwietniem a październikiem 1969 r. została przedstawiona w rozdziale dziesiątym. W zakończeniu opisuję bezpośrednie reperkusje stłumienia reform i podsumowuję zjawiska charakterystyczne dla lat 1968–1969 na Słowacji.

Chciałbym podziękować wszystkim osobom, które pomogły mi podczas przygotowywania niniejszej pracy, która w pierwotnej wersji powstała jako doktorat obroniony w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w 2011 r.²², w szczególności mojemu promotorowi prof. dr. hab. Andrzejowi Chojnowskiemu, kierującemu projektem badań statutowych „Komunizm środkowoeuropejski”, recenzentom: prof. dr. hab. Andrzejowi Paczkowskiemu z Instytutu Studiów Politycznych PAN i Collegium Civitas oraz dr. hab. Krzysztofowi Nowakowi z Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego. Wyrazy wdzięczności należą się także recenzentom wersji doktorskiej prof. dr. hab. Dariuszowi Stoli z ISP PAN i Collegium Civitas oraz zmarłemu niedawno prof. dr. hab. Jerzemu Tomaszewskiemu z IH UW.

²² W niniejszej książce dokonałem pewnych zmian, przede wszystkim redakcyjnych i stylistycznych, uwzględniłem też niektóre uwagi recenzentów. Od 2011 r. literatura na temat Praskiej Wiosny została wzbogacona o kolejne pozycje, z których szczególnie warto odnotować następujące: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, t. 4/4 (*Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*), red. Jitka Vondrová, Praha 2011; Jan Mervart, *Naděje a iluze. Čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*, Brno 2011; Slavomír Michálek, Miroslav Londák i in., *Gustáv Husák. Moc politiky – politik moci*, Bratislava 2013; Stanislav Sikora, *Po jari krutá zima. Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1968–1971*, Bratislava 2013. Pierwsza z nich, oparta o częściowo udostępnione sowieckie dokumenty (opublikowane wcześniej w Rosji w książce: *Czechoslovakij krizis 1967–1969 gg. v dokumentach CK KPSS*, red. N.G. Tomilina i in., Moskwa 2010) potwierdza dotychczasowe przypuszczenia na temat polityki ZSRR wobec Czechosłowacji w omawianym okresie, także w stosunku do kwestii słowackiej, wzbogacając naszą wiedzę o niektóre interesujące szczegóły. Nie weryfikują one zasadniczo tez mojej pracy, dlatego na ich podstawie dokonałem jedynie niewielkich uzupełnień. Monografia Sikory, omawiająca słabo do tej pory opracowany przez badaczy rozwój polityczny na Słowacji w pierwszych latach normalizacji, również nie zmienia sformułowanych przeze mnie opinii. Książka ta nie wpłynęła na kształt niniejszego opracowania.

Praca nie powstałaby, gdyby nie konieczny pobyt badawczy w Bratysławie. Dziękuję PhDr. Miroslavowi Pekníkowi, CSc. za zaproszenie do skorzystania z gościnności Instytutu Nauk Politycznych Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie oraz tamtejszym pracownikom, w szczególności mgr. Jurajowi Marušiakowi Ph.D. i pani Dagmar Kubíkovej. Chciałbym także podziękować dr hab. Joannie Getce, kierownikowi Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej UW za wsparcie dla wydania niniejszej publikacji. Podziękowania należą się także Rodzicom za wszelką pomoc.